Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEKISTON KOMPOZITORLARI IJODIDA OPERA JANRINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Orifjonov Jahongir Soibjon o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Mudofa vazirligi
Markaziy ashula va raqs ansambli xonandasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23274162

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston kompozitorlari ijodida opera janrining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va badiiy-estetik ahamiyati yoritiladi. O‘zbek opera san’atining yuzaga kelishi va rivojlanishida milliy musiqiy meros, xalq ijrochilik an’analari hamda jahon opera madaniyatining ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek kompozitorlarining opera janriga qo‘shgan ijodiy hissasi, asarlarda milliy o‘zlik, tarixiy xotira, ma’naviy qadriyatlar va inson kechinmalarining musiqiy-dramatik vositalar orqali ifodalanish xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Opera janrining vokal va cholg‘u musiqa, dramaturgiya, xor hamda sahna san’ati bilan uzviy aloqasi uning badiiy yaxlitligini belgilovchi muhim omil sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada o‘zbek opera san’atining milliy madaniyatni rivojlantirish, kompozitorlik ijodiyotini boyitish va musiqiy-estetik tafakkurni yuksaltirishdagi o‘rni ham ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: opera, o‘zbek kompozitorlari, milliy musiqa, opera san’ati, musiqiy dramaturgiya, vokal musiqa, simfonik orkestr, opera janri, milliy musiqiy meros, badiiy obraz, sahna san’ati, musiqiy madaniyat.

Opera — musiqiy-dramatik san’atning murakkab va sintetik janri bo‘lib, unda musiqa, dramaturgiya, adabiyot, teatr, tasviriy san’at va xoreografiya kabi san’at turlari yagona badiiy yaxlitlikni tashkil etadi. Ushbu san’at turlarining o‘zaro uzviy aloqasi operaning sahnaviy mazmuni, obrazlar tizimi va dramatik rivojlanishini belgilaydi. Biroq mazkur sintetik birlikda musiqa yetakchi ifoda vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Operaning adabiy-dramatik asosini librettoda mujassamlangan syujet tashkil etib, undagi voqea-hodisalar, qahramonlar xarakteri va ruhiy kechinmalar musiqiy dramaturgiya vositalari orqali badiiy talqin qilinadi.

Operaning musiqiy dramaturgiyasi, avvalo, vokal va cholg‘u musiqa shakllarining o‘zaro munosabatiga asoslanadi. Qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holati, xarakter xususiyatlari va voqealarga munosabati ariya, kavatina kabi mustaqil vokal shakllar orqali ifodalanadi. Mazkur shakllar qahramonning individual obrazini ochib berish, uning psixologik holatini chuqur yoritish hamda asarning umumiy dramatik rivojlanishida muhim vazifani bajaradi.

Rechitativ esa operaning musiqiy-dramatik tuzilishida alohida o‘rin egallaydi. U voqealar rivojini ta’minlaydi, dialogik muloqotni musiqiy ifodaga aylantiradi hamda mustaqil vokal nomerlar o‘rtasidagi dramaturgik uzviylikni shakllantiradi. Rechitativning musiqiy tuzilishi va ifoda xususiyatlari opera uslubi, tarixiy davr hamda kompozitorning ijodiy yondashuviga qarab farqlanadi.

Duet, trio, kvartet, kvintet kabi vokal ansambllarda bir nechta qahramonning o‘zaro munosabatlari, qarama-qarshi fikrlari, hissiy kechinmalari va dramatik to‘qnashuvlari musiqiy vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Xor esa operaning ommaviy-dramatik qatlamini shakllantirib, xalq obrazini gavdalantirish,

voqealarga munosabat bildirish, muayyan tarixiy yoki ijtimoiy muhitni tasvirlash vazifalarini bajaradi. Shu tariqa, vokal shakllar va xor sahnalari asarning dramatik mazmunini turli nuqtayi nazarlardan ochib beradi.

Opera dramaturgiyasida simfonik orkestrning vazifasi ham nihoyatda muhimdir. Orkestr vokal partiyalarni jo‘rnavozlik bilan ta’minlash bilangina cheklanmay, mustaqil cholg‘u epizodlari, muqaddimalar, antraktlar va yakuniy qismlar orqali asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini chuqurlashtiradi. Orkestr vositasida qahramonlarning ruhiy holati, dramatik vaziyatning keskinligi, voqealar rivojining ichki dinamikasi va sahnaviy muhitning o‘ziga xosligi ifodalanadi. Ayrim hollarda orkestr musiqasi qahramonlar tomonidan bevosita ifodalanmagan psixologik mazmunni ochib berish vazifasini ham bajaradi.

Operaning kompozitsion tuzilishi bir qator omillar bilan belgilanadi. Jumladan, asarning g‘oyaviy yo‘nalishi, syujet xususiyatlari, dramatik konfliktning rivojlanish qonuniyatlari, milliy musiqiy an’analar, muayyan ijodiy maktabning uslubiy tamoyillari va kompozitorning individual badiiy tafakkuri operaning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli opera dramaturgiyasini o‘rganishda uning alohida musiqiy shakllarinigina emas, balki ularning o‘zaro munosabati, sahnaviy harakat bilan uyg‘unligi va yaxlit badiiy tizimdagi funksional ahamiyatini ham tahlil qilish zarur.

O‘zbekistonda opera san’atining shakllanishi milliy musiqali drama an’analarining rivojlanishi, Yevropa opera madaniyatining ta’siri hamda mahalliy va xorijiy musiqachilar o‘rtasidagi ijodiy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq. Opera janrining mamlakatimizda qaror topishi uzoq davom etgan madaniy jarayon bo‘lib, unda an’anaviy musiqiy meros, xalq ijrochilik amaliyoti va professional kompozitorlik ijodining o‘zaro ta’siri muhim ahamiyat kasb etgan.

XIX-asr oxiri va XX-asr boshlarida Toshkentga gruzin, italyan, tatar, rus va ozarbayjon opera hamda teatr jamoalarining gastrol safarlari mahalliy tomoshabinlarni opera san’atining turli shakllari bilan tanishtirishga xizmat qildi. 1918-yilda Toshkentda rus opera teatrining faoliyat boshlashi shaharda professional opera ijrochiligi va sahna madaniyatining rivojlanishiga muhim ta’sir ko‘rsatdi.

1929-yilda M. Qoriyoqubov tashabbusi bilan o‘zbek musiqali teatrining tashkil etilishi milliy musiqali sahna san’ati taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi. Dastlab teatr repertuarining asosiy qismini musiqali dramalar tashkil etgan bo‘lsa-da, keyinchalik ushbu ijodiy muhit professional o‘zbek opera san’atining shakllanishi uchun muhim zamin yaratdi. O‘zbek tilida sahnalashtirilgan dastlabki operalar qatoriga Ye. Brusilovskiyning «Er Targ‘in» (1937) va M. Magomayevning «Nargiz» (1938) asarlari kiradi.

1939-yilda o‘zbek musiqali teatri negizida O‘zbek opera va balet teatrining opera jamoasi faoliyat boshladi. S. Vasilenko va M. Ashrafiyning «Bo‘ron» operasi mazkur jamoaning shakllanishi hamda milliy opera san’atining professional bosqichga ko‘tarilishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Dastlabki o‘zbek operalarining rivojlanishida o‘zbek va rus kompozitorlarining ijodiy hamkorligi, shuningdek, O‘zbekistonda faoliyat yuritgan rus kompozitorlarining mahalliy tarix, xalq hayoti va milliy musiqiy merosga murojaat qilishi alohida o‘rin tutdi.

Mavzu va mazmun xususiyatlariga ko‘ra opera janri tarixiy, fojiaviy, ishqiy-romantik, hajviy va falsafiy kabi yo‘nalishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Biroq bu tasnif qat’iy va yagona mezonga asoslanmaydi: ayrim operalarda bir nechta mavzuviy hamda dramatik xususiyatlar o‘zaro uyg‘unlashadi. Shuning uchun asarni muayyan turga mansub deb belgilashda uning syujeti, dramatik konflikti, obrazlar tizimi va musiqiy ifoda vositalarini kompleks tahlil qilish lozim.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda o‘zbek opera teatrining milliy repertuari izchil kengaya boshladi. Dastlab repertuarda avval yaratilgan ayrim asarlarning qayta ishlangan va tahrir qilingan variantlari muhim o‘rin egalladi. S. Vasilenko va M. Ashrafiyning «Buyuk kanal», V. Uspenskiy va G. Mushelning «Farhod va Shirin», T. Jalilov va B. Brovtsinning «Tohir va Zuhra» kabi asarlari shu jarayon bilan bog‘liqdir.

Keyingi bosqichda yangi o‘zbek operalarining yaratilishi va sahnalashtirilishi faollashdi. Shu bilan birga, jahon mumtoz opera merosining o‘zbek tilida namoyish etilishi mahalliy ijrochilarning kasbiy mahoratini oshirish, vokal va sahna madaniyatini rivojlantirish hamda tomoshabinlarning opera san’atiga bo‘lgan qiziqishini kengaytirishda muhim omil bo‘ldi. J. Bizenning «Karmen», P. Chaykovskiyning «Yevgeniy Onegin» kabi asarlarining sahnalashtirilishi ushbu jarayonning muhim ko‘rinishlaridan hisoblanadi.

Mazkur davrda o‘zbek kompozitorlari tarixiy, afsonaviy-romantik, lirik va zamonaviy mavzularga murojaat qilib, milliy opera repertuarini yangi badiiy mazmun bilan boyitdilar. M. Ashrafiyning «Dilorom» va «Shoir qalbi», S. Boboyevning «Hamza», M. Yusupovning «Xorazm qo‘shig‘i» kabi asarlari o‘zbek opera ijodiyotining mavzuviy va uslubiy rang-barangligini namoyon etadi.

S. Yudakovning «Maysaraning ishi» operasi esa o‘zbek opera san’atida hajviy yo‘nalishning rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. Asarda hajv, yumor, ijtimoiy munosabatlar va inson xarakterlarining o‘ziga xos jihatlari musiqiy-dramatik vositalar orqali ochib beriladi. Operaning musiqiy tilida ohangdor ariyalar, vokal ansambllar, ommaviy xorlar va rechitativlarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim rechitativlarning tezkor, nutqqa yaqin ifodasi sahnaviy harakatning jadallashuviga xizmat qiladi. Shu jihatlari bilan asar hajviy opera an’analarining milliy musiqiy tafakkur asosida ijodiy o‘zlashtirilgan namunasi sifatida e’tiborga loyiqdir.

S. Boboyevning «Yoriltosh» operasi esa o‘zbek bolalar opera san’atining shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Mazkur yo‘nalish bolalarning yosh xususiyatlari, idrok imkoniyatlari va musiqiy-estetik tarbiyasi bilan bog‘liq ijodiy vazifalarni o‘z ichiga oladi.

XX-asrning 1970–1980-yillari o‘zbek opera ijodiyotida mavzu, obrazlar tizimi va janriy izlanishlarning kengayishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda kompozitorlar tarixiy voqealar, zamonaviy hayot, milliy qahramonlik, fidoyilik va atoqli tarixiy shaxslar obrazlarini opera janri vositasida talqin qilishga intildilar.

U. Musayevning «Mangulik», S. Boboyevning «Fidoyilar» operalari tarixiy-qahramonlik mavzularining, R. Abdullayevning «Sadoqat» operasi zamonaviy mavzuning, I. Akbarovning «Sug‘d elining qoploni», Sayfi Jalilning «Zebuniso» va M. Burhonovning «Alisher Navoiy» operalari esa tarixiy shaxslar obrazini musiqiy sahnada gavdalantirishga qaratilgan ijodiy izlanishlarning namunalaridir.

Bu davrda kamer opera yo‘nalishining rivojlanishi ham e’tiborga molikdir. N. Zokirovning «Sohilda to‘qnashuv» va Hab. Rahimovning «Ona qalbi» kabi asarlar opera san’atining kichikroq ijro tarkibi, ixcham sahnaviy yechimlar va obrazlarning psixologik talqiniga asoslangan shakllarini namoyon etadi. Kamer operada musiqiy ifoda vositalarining tejamkor qo‘llanilishi, dramatik vaziyatning ixcham rivojlanishi va qahramonlarning ichki kechinmalariga e’tibor qaratilishi janrning muhim xususiyatlari sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda milliy opera san’atining mavzuviy doirasi, badiiy talqin tamoyillari va musiqiy ifoda imkoniyatlari yanada kengaydi. Bu jarayonda milliy va

umuminsoniy ma’naviy qadriyatlarni tarannum etish, tarixiy xotira, milliy o‘zlik, inson ma’naviyati hamda murakkab psixologik kechinmalarni chuqur yoritish kabi masalalar muhim o‘rin egalladi.

Kompozitorlar o‘z ijodida o‘zbek xalq musiqasi merosi, maqom va an’anaviy ijrochilik tajribasining ifoda imkoniyatlarini zamonaviy kompozitorlik texnikasi hamda orkestr tafakkuri bilan uyg‘unlashtirishga intildilar. Natijada milliy musiqiy tafakkur va zamonaviy musiqiy dramaturgiya tamoyillari o‘rtasidagi munosabat yangi badiiy izlanishlar uchun zamin yaratdi.

Mustaqillik davrida yaratilgan opera asarlarini baholashda ularning mavzuviy dolzarbligi bilan bir qatorda, dramaturgik yaxlitligi, musiqiy materialning rivojlanish mantiqi, vokal va orkestr partiyalarining o‘zaro munosabati, obrazlar tizimining ishonarliligi hamda sahnaviy talqinning badiiy samaradorligini hisobga olish zarur. Asarlarning repertuardagi davomiyligi va tomoshabinlar tomonidan qabul qilinishi esa teatr siyosati, ijro imkoniyatlari, sahnalashtirish sifati va ijtimoiy-madaniy muhit bilan ham bog‘liq.

Opera janri musiqa, dramaturgiya va boshqa sahna san’atlarining o‘zaro ta’siri asosida shakllanadigan murakkab badiiy tizimdir. Uning dramaturgik yaxlitligi vokal shakllar, rechitativ, ansambllar, xor va simfonik orkestrning o‘zaro munosabati orqali ta’minlanadi. Har bir tarkibiy unsur asarning umumiy g‘oyasini ochish, obrazlar tizimini shakllantirish va dramatik harakatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek opera san’atining taraqqiyoti milliy musiqali drama an’analari, xalq musiqiy merosi va jahon opera madaniyatining ijodiy o‘zlashtirilishi bilan chambarchas bog‘liq. Tarixiy taraqqiyot davomida o‘zbek kompozitorlari milliy mavzularni turli janriy shakllarda talqin etib, opera san’atining badiiy va ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirdilar. Xususan, S. Yudakovning «Maysaraning ishi» operasi hajviy mazmunning musiqiy dramaturgiya vositalari orqali ochib berilishi, milliy musiqiy tafakkur bilan professional opera an’analarining uyg‘unlashuvi jihatidan alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, o‘zbek opera san’atini ilmiy o‘rganish uning tarixiy rivojlanish bosqichlari bilan bir qatorda, musiqiy dramaturgiya tamoyillari, janr xususiyatlari, milliy uslub belgilari va zamonaviy talqin imkoniyatlarini kompleks tahlil qilishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. И.Способин. Музика шакли. Тошкент:Ўқитувчи, 1982 й.
2. Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана. Выпуск 1. Ташкент: Ўқитувчи, 1968 г.
3. Музыкальная культура Узбекской ССР. Сборник статей. Москва: Музыка, 1981 г.
4. T.G’ofurbekov. O’zbek musiqa madaniyati. Toshkent: 2019 y.
5. С.Юдаков. Майсаранинг иши операси. Клавир. Тошкент:. 1985